

Descartes emlékezete

(A módszerről szóló értekezés megjelenésének 300. évfordulójára.)

Ezelőtt 300 esztendővel az a hír kelt szárnyra Franciaország tudományos köreiben, filozófusok és matematikusok között, hogy nyomdába adta várva-várt művének kéziratát az a férfiú, akit, saját vallomása szerint hevített a vágy, hogy megkülönböztesse az igazat a hamistól. Franciaország tudósai előtt nem volt titok, hogy Descartes olyan módszernek van birtokában, amellyel a geometria legbonyolultabb kérdéseit is igen gyorsan lehet megoldani. Annál nagyobb volt a türelmetlenség annak láttán, hogy ez a férfiú, aki azután a modern filozófia és modern gondolkozás atyja lett, René Descartes, mind halogatja művének kiadását, sőt halomlás szerint meg is semmisítette a világról írt munkájának kéziratát attól való féltében, hogy az elítélt Gallilei sorsára jut. Ez a türelmetlenség annyira megzavarta a lelkek egyensúlyát, hogy lassanként rosszindulatú magyarázatok kezdtek elterjedni Descartes önzéséről, dicsőség után való vágyakozásáról. Descartes végül arra határozta hát magát, hogy készen lévő művének egyes részeit közzé teszi, még pedig francia nyelven, hogy ez által érhető legyen azok számára is, akik nem járnak a tudomány hagyományos és megsontosodott útjain, hanem az emberi ész erejét szabadon használva mondanak ítéletet tana fölött. Ehhez a munkához, amelyet 1637. január havában küldött el a párisi nyomdába és amely a Dioptrikát, a meteoroktól szóló tant és a Geometriát foglalta magában, függesztette Descartes, mintegy előző gyanánt a módszerről szóló értekezését. A könyvnek természettudományi része nagy mozgalmat okozott a tudósok körében és Descartes nem győzte magyarázni tanait azoknak, akik e tanokat megérteni vélték és védelmezni azokkal szemben, akik azokat többé-kevésbé alaposan félreértették vagy talán félre is magyarázták. A módszerről szóló értekezés azonban úgyszólván semmiféle hatást nem váltott ki: az a mű, amely Descartes nevét halhatatlanná tette, a kortársak előtt homályban maradt. De míg a természettudományi fejtegetések, amelyeket írjuk első művének derekas részében adott elő, már régóta csak történeti értékkel bírnak, az előljáró beszéd nem veszti értékét amíg az emberi ész tevékenykedni meg nem szűnik.

A módszerről szóló bevezetés célját világosan elárulja maga a cím: Értekezés az ész helyes használatának és a tudományos igazság keresésének módszeréről. Amilyen egyszerű a probléma első pillantásra és amilyen világosnak tetszik megoldásának útja is, éppen olyan új és forradalmi abban az időben, amikor nap-

világot látott Descartes ezen értekezése. Descartes volt az első az emberi gondolkozás történetében, aki páratlan öntudatossággal rajzolta meg a maga szellemi kifejlésének képét és tette öntudatos kutatás tárgyává a gondolkozás módszerét, megkeresve azt az utat, amely az emberi ész helyes használatára s ezáltal a tudományok által keresett igazságra vezet. Nem azt jelenti ez, mintha Descartes előtt élt nagy tudósok és filozófusok a módszer sejtelve nélkül alkották volna világra szóló műveiket, de azt igenis jelenti, hogy Descartes volt az, aki először tette öntudatos megfontolás problémájává azt az utat, amelyet követnünk kell, ha az igazságra eljutni akarunk.

Ennek a férfiúnak lelkében zsenge kora óta ott élt a kínzó és háborgató kérdés: mit kell tennem, ha az igazságra akarok eljutni? Ez a kérdés gyötörte, mint iskolás ifjút és ez a kérdés ösztönözte hosszú utazásokra és ez a kérdés kényszerítette önmagába való elmerülésre, hogy elvonulván az emberek és a világ zaklatásai elől, életbevágó kérdések megoldását keresse. Ezeknek a küzdelmeknek rajza, amelyet a módszerről való értekezés első könyvében tár elénk, klasszikus a maga nemében akár ha formáját, akár ha tartalmát tekintjük. Az igazságot kutató tudós bátorsága és a fegyelmezett elme szerénysége, eredményei értékét ismerő filozófus önérzete és az emberiség igazi szolgájának alázatossága tündöklének ebben az értekezésben, amelynek külső formája a belső tartalom végtelen értékét méltóképpen juttatja kifejezésre. Innen az az eltörölhetetlen benyomás, amelyet a mű fejtegetései minden szabad és erőslelkű emberre tesznek még akkor is, ha nem a filozófia és a tudomány szolgálatában áll ez a szabad és erős lélek. Lépésről-lépésre hatolunk be itt egy olyan férfiú titkaiba, aki mindenről lemondott, hogy az igazság birtokába juthasson, vagy legalább megtalálja azt az utat, amely az igazságra vezet s azt megtalálván, megmutathassa másoknak is, akik sóvárognak az igazság után. Ezért kell e műbe elmerülnie mindenkinek, akit az igazság ügye érdekel: tudósoknak és filozófusoknak, igehirdetőknek, államférfiaknak, mindazoknak, akik nemzetek és társadalmak szolgálatára vannak elhíva, mert e műnek fejtegetései megtermékenyítik a lelket, öntudatosabbá teszik a szellem szolgálatát, és főleg arra figyelmeztetnek, hogy az igazság szolgálata független, szerény, odaadó lelket követel.

A módszerről szóló értekezést, ha valaki elmélyedve olvassa, amint előre halad a világos és plasztikus fejtegetések megértésében, lépten-nyomon világosabbá lesz előtte, hogy Descartesnek a tudományos igazságra vezető út öntudatos kikutatása szellemi szükségszerűség volt. Már ifjú korában felmerült lelkében a gyanú, hogy nem lehet helyes az út, amelyen eddig a tudományos vizsgálatok haladtak. Minél nagyobb lánggal égett benne a vágy,

hogy igaz és biztos ismeretekre tegyen szert, annál mélyebb gyökereket vetett lelkében az a meggyőződés, hogy a scholastika hagyományos módszere, amely tekintélyekül elismert igazságokból deduktív úton akar ismereteket szerezni, eredményre nem vezet akár az emberi lélek alkotásainak, akár a természetnek ismeretéről van szó. Ez a módszer, amelynek típusos kifejezője a következtetés, csak akkor lehet termékeny, ha már adva vannak bizonyos olyan tételek, amelyeknek igazsága iránt kétség nem lehet. Ezeket a tételeket azonban nem lehet tekintélyekből meríteni, hanem kell lennie egy olyan módszernek, amely ezeket az igazságokat teljes világossággal és félre nem magyarázható módon kezünkbe adja. Ezeknek az alaptételeknek azután egyetemeseeknek kell lenniök és objektíveknek. Ezt az egyetemességet a tapasztalat nyilván nem adhatja, amint ezt például Verulámi Bacon és követői hitték, mert a tapasztalat a maga lényegénél fogva csak részleges tényeket nyújt nekünk, ha elég türelmesek vagyunk a hű és pontos megfigyelésre. Ezeket az alapigazságokat tehát fel kell *fedezni*, nem pedig csak úgy találomra innen-onnan elévenni az esetleges alkalom szerint.

E ponton jut szóhoz Descartes gondolkozásában az *intuitio*, amely a szellem mélyéről törve elő, egy hirtelen aktussal ragadja meg az igazságot, hogy azután a logikai műveletek során ez az intuitio által felfedezett igazság magyarázatot nyerjen. Más tehát az igazság *feltalálása* és más annak *megmagyarázása* a gondolkozás eszközeinek segítségével.

Ha tehát a módszer öntudatos keresésének és megtalálásának logikai kényszerét világosan felismerni akarjuk, látnunk kell pontosan azt a párhuzamosságot, amely van a tapasztalat, illetve a részleges tény és a gondolkozás, illetve az egyetemes érvényű igazság között. A tapasztalati tény önmagában, legyen bár száma millió, még éppen olyan elégtelen az igaz ismerethez, mint amilyen elégtelen a gondolkozás önmagában, legyen bár ereje végtelen. Ehhez a párhuzamhoz járul azután az a szoros viszony, amely van az intuitio, illetve az igazság megpillantása és a logikai műveletek, illetve a megpillantott igazság magyarázata és megértése között.

Ennek a párhuzamnak és ennek a kettősségnek, azaz szoros viszonynak ténye lett Descartes lelkében megdönthetetlen, mihelyt a lángész tévedhetetlen ösztönével állítja fel a tételt: „mert nem elég, hogy jó eszűek legyünk, mert fődolog, hogy jól tudjuk alkalmazni azt“. Az ész helyes alkalmazásának problémája e tétel felállítására óta a modern gondolkozás kutatásainak állandó tárgya. Be kellett látnia mindenkinek, aki tudománnyal lelkiismeretesen és eredményesen foglalkozni akar, hogy az igazság felé vezető helyes út látása nélkül célhoz jutni sohasem fogunk.

A tudomány minden munkásának mindenekelőtt azt kell megtanulnia, hogy aki lassan jár, de a helyes úton, sokkal előbb jár, mint az, aki fut, de eltávozik a helyes útról.

Descartes az őt jellemző szerénységgel jelenti ki, hogy a módszer körül való fáradozásai megtermették a maguk gyümölcsét: sikerült feltalálnia egy olyan módszert, amelynek segítségével már sok felfedezésre tett szert s nagy haladást az ismeret terén. Távol áll tőle azonban, hogy ezt a módszert bárkire is reá akarná erőszakolni, mert hátha csak réz és üveg az, amit ő gyémántnak és aranynak tart. Megelégszik azzal, hogy megmutatja az utakat, amelyekre eddig járt s ezáltal mintegy elének tárja élete képét, hogy mindenki ítélhessen abból. Ő azután kész ezeket az ítéleteket ismét eszközökül használni arra, hogy tovább tanuljon. „Nem szándékom — úgymond — oly módszerre tanítani, amelyet mindenkinek követnie kell, hogy helyesen vezethesse eszét, hanem csak megmutatni, hogy miként kísérletem meg saját eszem vezetését.“

Mindenekelőtt azért volt kénytelen ezt a módszert ereje minden megfeszítésével keresni, mert iskolai tanulmányainak eredménye nem biztos ismeret lett, hanem merő kételkedés és tévedés, jóllehet Európa egyik legkitűnőbb iskolájában tanult jó tanítóktól s nemcsak azt tanulta meg, amire az iskolában tanították, hanem elolvasott minden könyvet, amely kezébe esett. Távol áll ugyan tőle, hogy lebecsülje azt, amit az iskolában tanult a nyelvekből, matematikából, történetből, filozófiából stb., de hangsúlyozza, hogy az iskola által nyújtott minden ismeret bizonytalan vala.

Mindennek eredménye pedig az volt, hogy felhagy a könyvek tanulmányozásával s nem keres többé más tudományt, csak azt, amelyet vagy saját magában vagy a természet nagy könyvében találhatott meg. Ami hát a dolgot voltaképpen megtekintve azt jelenti, hogy Descartes figyelmen kívül hagyta mindazt, amit a hagyomány szállított reá azzal az eltökéléssel, hogy ezután saját eszét követve saját útjain halad. Ezért fiatalságának többi részét utazással tölti el, hogy utazásai közben megismerje az udvarokat, a hadseregeket, a népek és nemzetek szokásait. Az volt célja, hogy találkozzék különféle fajta és ismeretű emberekkel, gyűjtsön tapasztalatot az élet nagy könyvéből, hogy azután a dolgok szemléletéből valamiféle hasznot is merítsen. Az életből akart tanulni, mert úgy volt meggyőződve, hogy azok a spekulációk, amelyeket a tudós szobájában végez, semmiféle hatással nincsenek, — már pedig benne égett a vágy, hogy elválassza az igazat a nem-igaztól, tisztán lásson cselekedeteiben, s biztosan járja az élet útjait. Ilyen utazgatásai közben került Magyarországra is s mint katona a Bucquoy császári hadseregben az

1621-ik év telén vívott hadjáratban Bethlen Gábor serege ellen harcolt.

Ezeknek az utazásoknak eredménye mindenekelőtt annak belátása volt, hogy az ember véleményeinek és szokásainak kialakulásában döntő tényező maga a környezet, amelyben felnövnünk és élünk, elannyira, hogy inkább a szokás és a példák győznek meg minket, mint az ismeretek. Miután pedig világos az is, hogy a nehezen felfedezhető igazságok dolgában szavazattöbbséggel dönteni nem lehet, sőt inkább az valószínű, hogy egyes ember könnyebben jut ennek az igazságnak birtokába, mint valamely nép, elhatározta magát Descartes, *hogy egyedül saját eszének vezetésére bizza magát.*

Az önálló kutatás első szilárd lépéseihez a matematika segítette Descartest. Fiatal korában foglalkozott „egy kevésbé” a logikával, a geometria és algebra analysisével s e három tudomány vezette őt az önállósítás nehéz útján. A logika a legkevésbé, itt u. i. nem kerülte el figyelmét az, hogy a logika szillogizmusai és többi más tana csak arra alkalmas, hogy a már tudott dolgokat magyarázza vagy olyan dolgokról beszéljen, melyeket nem ismer, mint pl. tette a Raymundus Lullus munkája. Az algebrai és geometriai analysisnek is vannak bizonyos hátrányai, miért is Descartes arra határozta el magát, hogy egy olyan új módszert keres, amely ennek a három módszernek előnyeit egyesíti, hátrányaival pedig nem bír. Ennek az elvnek szemmel tartásával a következő négy szabályt állítja fel Descartes:

Első tétel: semmit sem szabad igaznak elfogadni, amit világosan igaznak fel nem ismertünk, azaz, el kell kerülni minden elhamarkodást és előítéletet és ítéletembe csak azt szabad felvennem, ami oly világosan és bizonyosan — si clairement et si distinctement — jelentkezik szellememben, hogy semmi okom nincs arra, hogy benne kételkedjem. — Ezt a szabályt nevezhetnők az evidentia szabályának.

Második szabály, — minden nehézséget, amely kutatásom tárgyát képezi, fel kell osztanom annyi részre, amennyire csak lehet és szükséges, hogy a legkönnyebben megfejthessem. — Ezt nevezhetnők a probléma elemzése szabályának, amely lehetővé teszi, hogy összetett, bonyolult viszonyokat, gondolatokat egyszerű viszonyokra és gondolatokra bontsunk fel.

Harmadik szabály, — tartsunk rendet gondolataink sorába akként, hogy az egyszerű és könnyen megismerhető tárgyakkal kezdjük, s lassanként fokozatosan érzünk el az összetett és nehezen megismerhető tárgyakhoz, miközben még azok között is rendet tételezünk fel, amelyek nem természetesen következnek egymásra. — Ezt a szabályt nevezhetnők a fokozatos synthesis szabályának, amely lehetővé teszi, hogy a nehezebb gondolatokat a

könnyebbekből, a bonyolultakat az egyszerűbből, a később következőket az őket megelőzőkből érthessük meg.

Negyedik szabály, — mindig oly teljes felsorolásra és olyan egyetemes áttekintésre kell törekednünk, hogy biztosak legyünk abban, hogy semmit ki nem hagytunk. — Ezt lehetne a teljes felsorolás szabályának neveznünk, amely voltaképpen a tökéletes elemzést és a fokozatos synthesist is lehetővé teszi.

Ez a négy szabály kétségtelenül a geometriai és az algebrai analysis szem előtt tartásával állapítottatott meg. E szabályok azonban éppen azért különböznek az algebrai analysisistól, hogy érvényük kiterjed a tudományok minden mezejére és az emberi ész vezetésének egyetemes érvényű törvényei. Descartes u. i. mélyen meg van győződve arról — s ennek a meggyőződésének világos, határozott kifejezést is ad *Regulae ad directionem ingenii* c. művében — megvan győződve arról, hogy amiként az emberi ész egy, akként egy maga a tudomány is, amely ennek az észnek köszönheti létezését. A különböző tudományok egy és ugyanazon rendszer részei. Ha tehát valamely tudományban biztos és világos ismeretekre akarunk szert tenni, egy és ugyanazon módszer szerint kell haladnunk kutatásainkban; ellenkező esetben semmi sem biztosíthat szerzett ismereteink bizonyosságáról. — Minden tudományban vannak relatív és abszolút ismeretek s mindenütt egy és ugyanaz a feladat áll a tudós előtt: ezeket a relatív ismereteket vissza kell vezetni az abszolút ismeretekre, hogy ezáltal részesüljenek az abszolút ismeretek igazságában és így azután egyetemes érvényt nyerjenek. Ezért kell a relatív ismeretet részre bontani és a maga egyszerű elemeire visszavezetni. Az abszolút ismereteknél erre az elemzésre és visszavezetésre nem kerülhet sor, vagy helyesebben mondva, erre a visszavezetésre nincs szükség, mert az abszolút ismeret abszolutsága éppen abban áll, hogy elemekre nem bontható és vissza nem vezethető semmiféle más ismeretre. Ellenben minden más ismeret alapján véve ezeken az abszolút ismereteken nyugszik s érvényét belőlük meríti. Éppen ez a viszony áll fenn az egyszerű és az összetett, a levezetett és az elv, az ok és az okozat között. Az így értett abszolút ismeretektől kell megkívánnunk, hogy legyenek oly világosak és oly distingváltak, hogy igaz mivoltukhoz semmiféle kétség ne férjen. Minden tudomány biztossága és világossága ezeknek az abszolút ismereteknek igazságától, illetve világosságától s evidentitásától függ. És ennek a világosságnak, határozottságnak, biztosságnak, szóval: evidentianak egyetlen és közvetlen kútfeje az emberi ész. Az emberi ész egyetlen útja az igazság felé: ezen evidens ismeretek felfedezése az intuitio segítségével és megmagyarázása a logika eszközeivel. Ez az egyetlen út; ez az egyetlen módszer; ezen kívül más módszert hiába keresünk; de ez a mód-

szer magában is bőven elegendő, ha helyesen tudjuk alkalmazni.

Ha a módszernek ezt a belső lényegét jól megértettük és átláttuk, hogy az magából az emberi ész természetéből következik, akkor egy pillanatig sem kételkedhetünk Descartes azon valóságában, amely szerint ő ennek a négy szabálynak segítségével igen rövid idő, két-három hónap alatt megoldott olyan problémákat, amelyeket előbb nagyon nehezeknek vélt. Minden tárgyról egyetlen igazság van s aki ezt az igazságot megtalálta, az az illető tárgyról annyit tud, amennyit arról egyáltalában véve tudni lehet. Descartes szabályai éppen ezt az egyetlen igazságot adják kezünkbe, ami azt jelenti, hogy ezen szabályok helyes alkalmazásával meg tudunk oldani minden olyan problémát, amely egyáltalában emberi elmével megoldható.

A kész módszer alkalmazásában ugyanaz az óvatosság jelentkezik Descartesnél, mint amely óvatosság olyan jellemző nemcsak a módszer feltalálására, hanem Descartes egész bölcséletére és mindennemű tudományos kutatására. Most sem állítja egyetlen szóval sem, hogy teljesen jó és tökéletes mindaz, amit ennek a módszernek segítségével megállapított, de állítja azt, hogy e módszer segítségével eszét úgy tudta használni, mint ahogyan az csak hatalmában állott. E módszerrel való kutatásnak folyamán kiderült azonban az is, hogy gyakorlása által könnyebb lett alkalmazása és a szellem hozzászokott ahhoz, hogy tárgyait világosabban és tisztábban lássa. Az algebra és aritmetika területén alkalmazta ezt először Descartes és ennek az alkalmazásnak eredménye a modern algebra megalapítása. Miután a módszer az algebra problémáiban oly fényes eredményeket ért el, alkalmazta ezt azután a filozófiára is, közelebbről a metafizikára vagy prima philosophiára, amely a bölcséletnek alapfogalmait és alapelveit adta elő. Itt is azonban azzal az óvatossággal és szerénységgel járt el, amellyel az igazi tudósnak eljárnia kell, ha komoly és lelkiismeretes munkát akar végezni. Túlfiatalnak becsülvén magát — még csak 23 éves volt, amikor módszerét felfedezte — újabb tapasztalatok gyűjtésére szánta el magát, jól tudván, hogy a filozófia igazságait nem lehet máról-holnapra megismerni s megmagyarázni. Világosnak és nyíltak, szerénynek és türelmesnek kell lennünk, mert semmi sem érik oly lassan, mint az igazság. Descartes nemcsak a módszer értelmét tette előttünk világossá és láttatta be velünk annak fontosságát a tudomány minden területén, hanem arra is példát adott, hogy milyen lelkülettel kell azt alkalmazni, ha igazán világos és biztos ismereteket akarunk szerezni.

Ezzel a módszerrel elszakad Descartes a filozófia eddigi folyamától, hogy új mederbe terelje az emberiség gondolkozását és új utakat nyisson a tudományos kutatás számára. A francia szel-

lem szívós és könyörtelen racionalizmusával vonja le ennek az új módszernek és új útnak minden következményét az ismerés minden területén s a lelke mélyén ott lappangó miszticizmus is csak arra való, hogy az észnek szívós, semmitől vissza nem retentő munkáját elősegítse. A szellem egész bensőjét megrendítő intuitio az egyszerű eszmék és fogalmak igazságát hirtelen támadó fénnel fedi fel előttünk, hogy azután az összetett és komplikált gondolatok, illetve eszmék érvényessége ebből az alapigazságból vezettségük le a deductio útján. Az intuitio lényegében kétségtelenül van egy olyan misztikus vonás, amely az ész semmiféle functiojával meg nem magyarázható, tehát a racionalizmus számára hozzá nem férhető, de mégis a racionalizmust teszi végső fokon lehetővé, amikor számára az alapfogalmak igazságát evidenssé és biztossá teszi. Descartes módszere ekként fedi fel Descartes szellemi alkotásának titkát, napfényre hozván úgy a benne működő misztikus erőt, mint az ész szívós és kitartó erejét, amellyel egész rendszerét kialakította. Racionalizmusának elszánt ereje tette őt képessé arra, hogy szakítson mindazzal a tanítással, bármi tekintély is támogassa azt, amely nem látszott előtte sem evidensnek, sem biztosnak. De ez az elszánt racionalizmus adta kezébe az ész azon eszközeit is, amelyeknek segítségével komplikált és relatív eszméknek, összetett és bonyolult viszonyoknak érvényességét egyszerű eszmék és viszonyok evidens és biztos igazságából ismerje, azaz vezesse le. Ámde ezen termékeny egyszerű és abszolút eszmék igazságára az intuitio vezette el. A racionalizmus ereje következetessé és fegyelmezetté, az intuitio milysége termékennyé tette szellemét. A bizonyosságra törő racionalisztikus makaasság vezette őt a következetesen érvényesített kétkedésre, amelyet Montaigne tanulmányozása is táplált s tette őt tökéletesen józanná a tudomány minden ügyében. A minduntalan újabb és ízesebb gyümölcsöket fakasztó intuitio pedig lélekben gazdaggá, pazarlóvá, adakozóvá, a modern gondolkodásra nézve sorsdöntővé tette őt. Így lett a sokat látott és sokat tapasztalt elegáns katonából, ügyes világfiból, kinek társaságát örömmel élvezik hercegek és királynők, az adakozó szellem fia, akinek tana megtermékenyíti az egész újkori gondolkozást és forradalmat idéző tudósok, filozófusok, államférfiak körében egyaránt. Reá hivatkoztak és ellene voltak theologusok, tanultak tőle és támadták őt filozófusok, el voltak ragadtatva tőle és megvetették őt természettudósok, — de mindenütt megérezték szelleme örökké tartó hatásait. Hogy voltak tanának nagy hiányosságai? — hogy ne lettek volna, hiszen ő is ember volt és ember maradt. Hogy voltak felfogásában nagy egyoldalúságok? — ezt sem tagadhatja senki. Hogy mechanisztikus világfelfogása sok tekintetben megakadályozta az életről és a lélekről való helyesebb nézetek kiala-

Bartók György: Descartes emlékezete

kulását? — ez is bizonyos. Mindez tagadhatatlan, bizonyos, nem vitatható. És mégis Descartes hatása oly mélyen belenőtt az európai emberiség szellemi alkatába, hogy anélkül ez a szellemi alkat immár el sem képzelhető. Éppen ezért van, hogy felfogásának hibái, helytelenségei, egyoldalúságai is fontos tényezői voltak és maradnak az igazság kutatásának. Ezek a hibák egyoldalúságok és hiányok u. i. egy következetesen alkalmazott módszernek is fanyarságukban is hasznos gyümölcsei. A következetes gondolkozásnak téves eredményei is hasznosabbak bizony az olyan eredményeknél, amelyek szeszélyes szellemi ugrándozó-soknak köszönhetik tündöklő, de rövid létüket.

Miként érvényesült ez az egyetemes módszer a modern filozófia rendszereiben és miféle eredményekre vezetett? Miféle rokonság köti össze a cogito ergo sum tételét a német idealizmus Én-fogalmával? Miféle viszony áll fenn Descartes filozófiája és a kriticizmus tana között? Mire taníthat még e módszer figyelmes vizsgálata és követése? Mind olyan kérdések, amelyek Descartes bölcséletének mélységére utalnak, de amelyekre feleletet adni nem a mi feladatunk.

A mi kötelességünk néma hódolattal borulni le annak a férfiúnak emlékezete előtt, aki egész életét az igazság szakadatlan keresésének szentelte és egy élet rááldozásával tett bizonyosságot amellet, hogy az igazság szabadságra vezet, de amellet is bizonyosságot tett, hogy *csak* az igazság vezet szabadságra.

Bartók György